

FÂRÂBÎ FELSEFESİNDE TOPLUM TEMASI

THE THEME OF SOCIETY IN AL-FÂRÂBÎ'S PHILOSOPHY

EJDER OKUMUŞ

Prof. Dr., Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü

Prof., Social Sciences University of Ankara, Faculty of Islamic Sciences, Department of Philosophical and Religious Sciences

ejder.okumus@gmail.com

orcid.org/0000-0003-1337-3255

MAKALE BİLGİSİ ARTICLE INFORMATION

Makale Türü	Article Type
Araştırma Makalesi	Research Article
Geliş Tarihi	Date Received
30 Eylül 2018	30 September 2018
Kabul Tarihi	Date Accepted
11 Şubat 2019	11 February 2019
Yayın Tarihi	Date Published
Haziran 2019	June 2019
Yayın Sezonu	Pub Date Season
Haziran	June
DOI	
https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.465780	

Atf/Cite as

Okumuş, Ejder. "Fârâbî Felsefesinde Toplum Teması". *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi- Journal of Divinity Faculty of Hitit University* 18/35 (Haziran-June 2019): 49-74.
<https://doi.org/10.14395/hititilahiyat.465780>

İntihal/Plagiarism

Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

<http://dergipark.gov.tr/hititilahiyat>

Copyright © Published by Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Journal of Divinity Faculty of Hitit University, Çorum, Turkey. All rights reserved.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved. CC BY-NC-ND 4.0

Fârâbî Felsefesinde Toplum Teması The Theme of Society in al-Fârâbî's Philosophy

Abstract

The Second Teacher Abu Nasr al-Fârâbî (872-951) attaches a special importance to the theme of society in his philosophy. It can be said that the Islamic philosopher Fârâbî is a theoretician of society as can be understood from his works. Namely; in al-Fârâbî's philosophy, human and the happiness of human comes at the beginning of everything. Human is a social being by its very nature. Therefore, the happiness of human is directly connected with society. In other words, that social life is obligatory for human is directly related to the happiness of human. Social life, that is, people's living together as a society, constitutes an integral part of human being and happiness. In this work, the researcher aims to treat, understand and make meaning the theme of society, the view to society, the approach to the meaning of society for human beings, society from a typological perspective, etc. in the philosophy of Islamic thinker Fârâbî with the outlines. In this context, when we look at the books of Fârâbî in an integrity, it is understood that Fârâbî tried to reveal a theory of society within the framework of key concepts such as human, happiness, medina (city, society, politics), civilization, community, society, ictimâ (coming together, meeting), ictimâ'ât, ma'mura, need, helping one another, governance, presidency, tribe, ummah, religion, mille, etc.

Key Words: Al-Fârâbî, philosophy, society, al-'Ilmu'l-Medenî.

Summary

It is the aim of this study to investigate on, understand, make meaning of and outline the theme of society, the view towards society, the approach towards the meaning of society for human beings, society from a typological perspective, etc. in the philosophy of Islamic thinker The Second Teacher Abu Nasr al-Fârâbî (872-951). Al-Fârâbî attributes a special value to the theme of society in his philosophy. The Islamic philosopher al-Fârâbî is a theoretician of society as it can be understood from his collective works. In al-Fârâbî's philosophy, human and the happiness of human comes at the beginning of everything. Human is a social being by its very nature. Therefore, the happiness of human is directly connected with society. In other words, that social life is obligatory for human is directly related to the happiness of human. Social life, that is, people's living together as a society, constitutes an integral part of human being and happiness. In this context, when we look at the books of al-Fârâbî in an integrity, it is understood that he tried to reveal a theory of society within the framework drawn by key concepts such as human, happiness, *medina* (city, society, politics), civilization, community, society, *ictimâ* (coming together, meeting, society), *ictimâ'ât*, *ma'mura*, need, helping one another, governance, presidency, tribe, ummah, religion, *mille*, etc.

In this study, considering that sociology was invented by Ibn Khaldun (1332-1406) under the name of *'Ilmu'l-'Umrân* (the Science of Umran), it is assumed that it is appropriate to call the efforts of idea/knowledge/scholarship/science of society before the birth of Sociology science as "sociologies before sociology"¹. When this issue is taken into consideration, it can be

---

¹ İbn Haldun, *Mukaddime*, 2nd ed. (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1996); Ejder Okumuş, "Medînededen Medeniyete Fârâbî'de 'Sosyoloji Öncesi Sosyoloji'", *Medeniyet Düşünürü Fârâbî Uluslararası Sempozyum Bildirileri* (Eskişehir, 13-15

said that al-Fârâbî's theory of society contains a sociology and this can be evaluated within the framework of "sociology before sociology". As a scholar who grew up in the Islamic society in the 10th century, al-Fârâbî is one of the historical figures who presented such a sociology. This sociology, of course, is a "sociology" within his philosophy. A careful look at al-Fârâbî's analysis of society provides an observational view of society stemming from social reality, the necessity of social life, society, politics, medina, civilization, religion, morality, and ethics and so on.²

In the light of the findings obtained from the study, it can be argued that al-Fârâbî's inquiry began from a certain reality, which can be found in his definitions, explanations and analyses about society. His explanation of the necessity of the existence of society clearly shows this. This point demonstrates that the philosopher looks at the human and society within his philosophy with a kind of "sociological" reading.

Al-'Ilm al-Madanî (Civil/Social? Science) provides an important starting point for understanding his theory of society. Looking at the whole subject of "al-'Ilm al-Madanî," it is understood that this science examines the society as a whole and it is a science that contains the subjects of "sociology" at clear levels.

Social relations, explanation based on organism, emphasis on the will of society, theory of needs, division of labor, and features such as containing the ideal typing approach are prominent in al-Fârâbî's approach to society, city, civilization, and politics.

A closer look at al-Fârâbî's philosophy reveals that some basic concepts such as happiness, willpower, need, help, *jamaat*, *ictimâ'*, *ummah*, *kawm*, *madina*, civilization, *mille*, *ma'mûra*, which have been interrelated and intertwined in meaning, constitute the backbone of his social theory.

Explaining inter-societal and intra-societal differentiations arising from natural and attained reasons, al-Fârâbî brings unique and original approaches to addressing societies and social groups of different types. He divides society into various types: in accordance with the context of village, country, neighborhood, street, city, *ummah* and *el-ma'mûra*; in accordance with the typology of the city (small society), *ummah* (middle society) and *ma'mûra* (big society); as well as in accordance with the typology of complete/perfect/brilliant societies and incomplete societies.

In al-Fârâbî's understanding of society, the will, the right or wrong use of the will, the will in attitudes and behaviors, and the conscious choice have an important place. Al-Fârâbî ascribes the task of investigating voluntary behavior to the Science of Society (al-'Ilm al-Madaniyyu). He argues that the behaviors, occupations and activities of individuals in society are not inherent or natural, but voluntary.

November 2014), ed. Ejder Okumuş - İlyas Burak (Eskişehir: Eskişehir 2013 Kültür Başkenti Ajansı 2015), 127-195; Ejder Okumuş, *Din Sosyolojisi* (Ankara: Maarif Mektepleri, 2018); Ejder Okumuş, "Fârâbî Felsefesinde Toplumsal Kavramlar: Bir Başlangıç Çalışması", *Beytulhikme*, accessed: 15 January 2018, <http://www.beytulhikme.org/SonSayi.aspx. 8/2>, 2018; Ejder Okumuş, "Fârâbî'nin Din Sosyolojisine Katkıları-Bir Giriş Denemesi-", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, accessed: 30 December 2018, <http://dergipark.gov.tr/daad>. December. 18/3, 2018.

² Okumuş, "Medînenen Medeniyete Fârâbî'de 'Sosyoloji Öncesi Sosyoloji'", 127-195; Okumuş, *Din Sosyolojisi*.

Al-Fârâbî gives a central place to the first president (ar-Raîs al-Awwal) in his approach of social differentiation, interaction, bond, harmony, reconciliation and integration. Adaptation in society is ultimately the first president's duty.

Al-Fârâbî's view of the society influenced the later theorists of society, in particular Ibn Khaldun, in such a way that theorists overcame him, and made important contributions to the development of social science as an independent science.

Öz

Muallim-i Sâni Ebû Nasr el-Fârâbî (872-951), felsefesinde toplum konusuna ayrı bir önem verir. Eserlerinden de anlaşılabilirliği gibi, onun bir toplum teorisyeni olduğu söylenebilir. Zira onun felsefesinde insan ve insanın mutluluğu her şeyin başında gelir. İnsan, tabiatı gereği toplumsal bir varlıktır. Bundan dolayı insanın mutluluğu doğrudan toplum ile ilgilidir. Başka bir ifadeyle toplum hayatının insan için zorunlu olması, insanın mutluluğu konusuna doğrudan bağlantılıdır. Bu çalışmada araştırmacı, İslam düşünürü Fârâbî'nin felsefesi içinde toplum temasını, topluma bakışını, insan için toplumun anlamına dair yaklaşımını, toplumu tipolojik açıdan ele almasını vd. ana hatlarıyla ele almayı, anlamayı ve anlamlandırmayı amaçlamaktadır. Bu bağlamda Fârâbî'nin kitaplarına bir bütünlük içinde bakıldığında, onun, insan, mutluluk, medîne, medeniyet, cemaat, ictimâ', ictimâ'ât, ma'mûra, ihtiyaç, teâvun, riyaset, kavm, ümmet, din ve mille gibi temel kavramlar çerçevesinde bir toplum teorisi ortaya koyduğu görülür.

Anahtar Sözcükler: Fârâbî, felsefe, toplum, el-'İlmu'l-Medenî.

GİRİŞ

Bu makalede İslam düşünürü Muallim-i Sâni Ebû Nasr el-Fârâbî'nin (872-951) toplum teması, topluma bakışı, insan için toplumun ne anlama geldiği hususundaki yaklaşımı ele alınmaktadır. Belirtmek gerekir ki, toplum, Fârâbî felsefesinin en önemli konularındandır. Nitekim eserlerine bakıldığında, onun bir toplum teorisi ortaya koyduğu anlaşılır. Fârâbî'nin felsefi bakışında insan ve insanın mutluluğu çok önemlidir, hatta her şeyin başında gelir. Ona göre insanın mutluluğu, insanın tabiatı gereği toplumsal bir varlık oluşuyla doğrudan ilgilidir. Öyle ise insanın mutluluğu toplumsal hayattan geçer.

Vurgulanmalıdır ki, Fârâbî, topluma dair kayda değer tahlillerini, insan, saadet, medîne, medeniyet, cemaat, ictimâ', ictimâ'ât, ma'mûra, ihtiyaç, teâvun, riyaset, kavm, ümmet, din ve mille gibi temel kavramlara yüklediği anlamlarla ortaya koyar. İşte bu çalışmada, Fârâbî'nin felsefesi içinde toplum temasını ve topluma yaklaşım tarzını ana hatlarıyla incelemek, anlamak ve anlamlandırmak amaçlanmaktadır.

Araştırmanın konusu, daha önce farklı başlıklarla yapılan birkaç çalışmada³ değişik açılardan ele alınmıştır. Fakat bu makalede, o çalışmalardan farklı olarak, düşünürün toplum yaklaşımı, müstakilen, bir bütün olarak, "sosyolojik okuma" ekseninde ve kendi orijinal kaynaklarına dayanılarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda Fârâbî'nin konusunu ve yaklaşım tarzını belirleyerek ortaya koyduğu "el-'İlmu'l-Medenî" (Toplum İlmi), toplumsal hayatın

---

³ Örneğin bk. Suat Çelikkol, "Farabi'nin Toplum Görüşü", *Bilimname* XIX/2 (2010): 99-115; Mustafa Yıldız, *Fârâbî'nin Toplum ve Devlet Görüşü* (Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2009); Sefer Yavuz, "Tipolojik Yaklaşım ve İbn Haldun ile Farabi'nin Toplum Görüşleri Üzerine", *Dini Araştırmalar* 17/44 (2014): 95-120.

zorunluluğu, toplumun insan için anlamı, toplumsal farklılaşma ve bütünleşme, topluma tipolojik yaklaşım, çeşitli toplum teorileri gibi konular etrafında incelenmektedir.

Bu çalışmada sosyolojinin *'İlmu'l-'Umrân* (Umran İlmi) adıyla İbn Haldun (1332-1406) tarafından icat edildiği düşünülürse, Sosyoloji biliminden önceki toplum fikri/ilmi/bilimi çabalarını "Sosyoloji öncesi Sosyolojiler"⁴ olarak adlandırmanın uygun olacağı varsayımından hareket edilmektedir. Bu durumda *Umran İlmi* ve *Sosyoloji* isimlerini saymazsak, bugünkü konusu itibariyle müstakil bir bilim olarak Sosyoloji, aslında çok daha önceki zamanlarda Doğu'da ve Batı'da bazı fikir ve ilim adamları tarafından farklı biçimlerde icra edilmiştir. Bu kabul edilirse, toplumsal etkileşim, olay, olgu ve süreçleri sistematik ve ilmî bir perspektifle ele almayı, *Sosyoloji* kelimesini ilk defa kullanan Auguste Comte (1798-1857) ile başlatmak doğru bir yaklaşım olarak gözükmeyeceği gibi, *Mukaddime*⁵ adlı ünlü eseri ile ürettiği Umran İlmi salt sosyolojiye indirgenemezse de sosyolojiyi içinde barındırması dolayısıyla sosyolojinin ilk mimarı olan İbn Haldun ile başlatmak da doğru bir yaklaşım olarak görünmemektedir.⁶

Bu hususlardan hareket edildiğinde, Fârâbî'nin ürettiği toplum teorisinin bir sosyoloji barındırdığı ve bunun da işaret edilen "Sosyoloji öncesi Sosyoloji" çerçevesinde değerlendirilebileceği söylenebilir. Hiç şüphesiz bu sosyoloji, onun felsefesi içinde bir "sosyoloji"dir. Fârâbî'nin toplum analizlerine dikkatli bir bakış, o analizlerin farklı yerlerinde toplumsal hayatın zorunluluğu, toplum, siyaset, medine, medeniyet, din, ahlak vd. hakkında toplumsal gerçeklikten hareketle gözleme dayalı bir toplum görüşünün ortaya konulduğunu anlamayı sağlayacaktır.⁷

Bu çalışmada araştırmacı, Fârâbî'nin bilhassa "*Ârâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*",⁸ "*es-Siyâsetu'l-Medeniyye*",⁹ "*Fusûlun Munteze'a*" (*Fusûlu'l-Medenî?*),¹⁰ "*Tahsîlu's-Sa'âde*",¹¹ "*İhsâ'u'l-'Ulûm*",¹² "*Kitâbu'l-Mille*",¹³ "*Tenbîh 'alâ Sebîli's-Sa'âde*"¹⁴ adlı eserlerine başvurmaktadır. Kuşkusuz yeri geldikçe Fârâbî'nin başka eserlerinden de yararlanılmaktadır, fakat onun toplum felsefesi ve sosyolojisiyle ilgili görüşleri daha çok zikredilen eserlerde yer almaktadır. Fârâbî felsefesinin toplum temasını anlamamıza katkı sunan başka belgeler de bu çalışmanın kaynakları arasında yer almaktadır.

1. EL-'İLMU'L-MEDENÎ (MEDENÎ İLİM: EL-'İLMU'L-MEDENİYYU)

⁴ Okumuş, "Medînenen Medeniyete Fârâbî'de 'Sosyoloji Öncesi Sosyoloji'", 127-195; Okumuş, *Din Sosyolojisi*; Okumuş, "Fârâbî Felsefesinde Toplumsal Kavramlar: Bir Başlangıç Çalışması", 841-858; Okumuş, "Fârâbî'nin Din Sosyolojisine Katkıları-Bir Giriş Denemesi-", 9-30

⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, thk. Derviş el-Cüveydî, 2. Baskı (Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1996).

⁶ Okumuş, "Medînenen Medeniyete Fârâbî'de 'Sosyoloji Öncesi Sosyoloji'", 127-195; Okumuş, *Din Sosyolojisi*, 21-26.

⁷ Okumuş, "Medînenen Medeniyete Fârâbî'de 'Sosyoloji Öncesi Sosyoloji'", 127-195; Okumuş, *Din Sosyolojisi*.

⁸ Ebû Nasr el-Fârâbî, *Ârâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, nşr. Ali Bû Melham (Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1995).

⁹ Ebû Nasr el-Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, nşr. Ali Bû Melham (Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1995).

¹⁰ Ebû Nasr el-Fârâbî, *Fusûlun Munteze'a*, thk. Fevzi Mitri Neccar (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1971).

¹¹ Ebû Nasr el-Fârâbî, *Tahsîlu's-Sa'âde*, nşr. Ali Bû Melham (Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1995).

¹² Ebû Nasr el-Fârâbî, *İhsâ'u'l-'Ulûm*, nşr. Ali Bû Melham (Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1996).

¹³ Ebû Nasr el-Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille*, thk. Muhsin Mehdî, 2. Baskı (Beyrut: Dârü'l-Meşrik, 1991); Farabi, "Kitâbü'l-Mille", trc. Fatih Toktaş, *Divan Dergisi*, 12 (2002): 258-273.

¹⁴ Fârâbî, "Tenbîh 'alâ Sebîli's-Sa'âde (Mutluluk Yoluna Yönelme)", *Fârâbî'nin İki Eseri*, trc. ve ed. Hanifi Özcan (İstanbul: İFAV. Yayınları, 2005), 159-190.

El-İlmu'l-Medenî (Medenî İlim), Hâce-i Sâni Fârâbî'nin toplum felsefesini anlamak için başvurulması gereken en önemli ilim, konu ve kavramlardan biridir. Medenî İlim, Fârâbî'nin ilimler tasnifindeki bağımsız ve kendine mahsus konusu olan özgün ilimlerden biri olarak karşımıza çıkar. Fârâbî'nin *İhsâ'u'l-'Ulûm*, *Kitâbu'l-Mille*, *Tahsilu's-Se'âde*, *Risâletu'l-Hurûf* adlı eserlerinde ele aldığı ilimlerden biri olan "el-İlmu'l-Medenî"nin konu bütününe bakıldığında, bu ilmin toplumu bir bütün olarak inceleyen ve belli düzeylerde sosyolojinin konularını ("sosyoloji"yi) ihtiva eden bir ilim olduğu anlaşılır.

Fârâbî, *İhsâ'u'l-'Ulûm*'da "el-İlmu'l-Medeniyyu" ilmini kendine özgü ilimler tasnifi içinde bağımsız bir başlıkla ele alır; yaptığı ilimler tasnifinde en son bölümde üç ilme yer verir: Bu ilimlerden ilki "el-İlmu'l-Medenî", ikincisi "'İlmu'l-Fıkh", üçüncüsü ise "'İlmu'l-Kelâm"dır.¹⁵ Fârâbî'nin bir yerde el-Felsefetu'l-Medeniyye olarak bahsettiği¹⁶ el-İlmu'l-Medenî, iradî fiillerle iradî sünnetleri, yani kural ve yasaları, hayat tarzlarını, saadeti, erdemleri, kötü fiilleri, şehirleri, toplumları, riyaseti, yani başkanlığı/yönetimi, yönetimde devamlılığı ve değişimi, toplumsal düzeni, toplumsal hastalıkları inceleme konusu yapar.

Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille* adlı risalesinde de "el-İlmu'l-Medenî" hakkında önemli bilgiler verir. Dindeki pratik hususlarda Fıkhın, "el-İlmu'l-Medeniyyu"nun bir unsuru olduğunu belirten Fârâbî'ye göre "el-İlmu'l-Medeniyyu", öncelikle mutluluğu, mutluluk olmadığı halde mutluluk sanılan mutluluğu ve gerçekte mutluluk olan mutluluğu, imarı, yerleşik hayatı, ahlakı, mutluluğa ulaştırın tutum ve davranışları araştırır.¹⁷ Fârâbî'nin yaklaşımında "el-İlmu'l-Medeniyyu, buna ilave olarak fiilleri, huyları ve iradî melekelerin hepsini en son noktasına kadar araştırıp inceler. Bütün bunların bir tek insanda bulunmasının ve bütün bunları bir tek insanın uygulamasının mümkün olmadığını, tersine bunların fiilen ortaya çıkarılmasının ve uygulanmasının bir toplulukta dağıtılıp paylaşılması ve işbölümüne gidilmesiyle mümkün olduğunu açıklar. Toplumu, toplulukları, toplumda birey ve grupların yardımlaşmalarını, eylemleri (el-ef'âl) ve iradî melekeleri (el-melekâtu'l-irâdiyye), toplumsal yardımlaşmayı, şehir topluluğunu, (cemâ'atun medeniye), ümmet toplumunu (cemâ'atun ümmiyyetun) ele alır.¹⁸

Anlaşılabacağı üzere Fârâbî, kendi felsefesi ve metafiziği içinde bir sosyoloji, bir toplum ilmi ortaya koymaktadır. Fârâbî, bu cümlelerden açıkça ortaya çıktığı gibi insanın davranışlarını, bir toplumsal evrende, başka insanlarla etkileşim halinde gerçeklikte ortaya koyduğunu, insanların imkânlarını, potansiyellerini, iradelerini, yapmak istediklerini; yalnızca toplumdaki diğer insanlarla yardımlaşmak suretiyle var olabileceklerini, yaşayabileceklerini; insanların kendi sorumluluk ve görev alanlarındaki işlerini birbirleriyle yardımlaşarak, paylaşımda bulunarak ve işbölümüne giderek yapabileceklerini; işte Medenî İlimin de bütün bunları araştırıp incelemekle görevli bir ilim olduğunu ifade eder.

Toplum felsefesinde siyasete önemli bir yer veren Fârâbî, İlm-i Medenî'nin, toplumsal bir varlık olan insan için gerekli olan paylaşımın; şehirde veya şehirlerde, ümmette veya

---

¹⁵ Fârâbî, *İhsâ'u'l-'Ulûm*.

¹⁶ Fârâbî, *İhsâ'u'l-'Ulûm*, 79-85.

¹⁷ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille*, 52-66; Fârâbî, "Kitâbü'l-Mille", 264-73.

¹⁸ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille*, 52-66; Fârâbî, "Kitâbü'l-Mille", 264-73.

ümmelelerde ortaklaşa uygulanmak üzere gerçekleştirilen iş bölümünün, yalnızca şehirde veya ümmette en yüksek mutluluğa ulaştırılan melekeler ile eylemleri yerleştiren ve yok olmamak üzere bunları korumaya çalışan riyaset/başkanlık/yönetim (ri'âse) ile sağlanabileceğini açıklayan bir ilim olduğu görüşündedir. Bu ilim açıklar ki, yönetimin bu işi yapmasını sağlayan meslek, sultanın mesleği ve sultanlık mesleğidir veya insanın sultan adına karşılık gelmek üzere verdiği ismin mesleğidir. Bu mesleğin işi ise siyâsettir (es-siyâse). Bu ilim, şehirde veya ümmette en yüksek mutluluğa ulaştırılan davranış, gidişat ve melekeleri yerleştiren ve onları koruyan reisliğin/yönetimin/başkanlığın, erdemli riyaset (er-ri'âsetu'l-fâdıla) olduğunu açıklar. İşte bu riyaseti oluşturan sultanlık mesleği erdemli sultanlık mesleğidir (el-mihnetu'l-melikiyetu'l-fâdıla). Bu meslekten meydana gelen siyaset ise erdemli siyasettir (es-siyâsetu'l-fâdıla). Bu siyasete boyun eğen şehir ve ümmet, erdemli şehir (el-medînetu'l-fâdıla) ve erdemli ümmettir (el-ummetu'l-fâdıla). Bu şehrin veya ümmetin üyesi olan insan ise erdemli insandır (el-insânu'l-fâdıla). Gerçekte mutluluk olan en yüksek mutluluğa ulaşmanın değil, özellikle bu dünya hayatında halkın iyilik sandığı iyiliklerden birini elde etmenin amaçlandığı yönetim, sultanlık mesleği ve siyaset erdemli değildir, aksine bu yönetime câhilî yönetim (ri'âsetun câhiliyyetun), câhilî siyaset (siyâsetun câhiliyyetun) ve câhilî meslek (mihnetun câhiliyyetun) denir. Hatta buna saltanat (el-mülk) da denmez, çünkü eski bilginlere göre saltanat, erdemli bir sultanlık mesleğidir. Câhilî yönetimin yerleşmesine yol açan eylem ve melekelerle boyun eğen şehir veya ümmete, câhilî şehir veya ümmet (el-medînetu evi'l-ummetu'l-câhiliyye) denir. Bu şehrin üyesi olan bir insana da câhilî insan (el-insânu'l-câhiliyyu) adı verilir. Bütün bunları ele alan, araştıran ilim, Medenî İlimdir. Bu bağlamda Medenî İlim; şehirleri, toplulukları, küçük toplulukları, büyük toplulukları, erdemli şehirleri, erdemsiz şehirleri, yönetim tiplerini, iyi ve erdemli yönetimleri, kötü yönetimleri, erdemli şehir ve toplumdaki sosyal etkileşimleri, cahili şehir (medînetun câhiliyyetun, çoğulu: el-mudunu'l-câhiliyye) ve toplumdaki toplumsal etkileşimleri, ilk başkan (er-ra'îsu'l-evvel) ile halk arasındaki etkileşimi, yöneticilik veya sultanlık mesleğinin toplum tiplerine ve toplumsal şartlara göre değişen boyutlarını, yöneticinin eğitimini, toplumda ve yönetimde değişimi, bozulmayı, insanlar ve dolayısıyla yöneticiler arasındaki mertebeleri ve hiyerarşik ilişkileri konu edinir.¹⁹

Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille* adlı eserinde el-'Ilmu'l-Medenî hakkında bilgi vermeye devam ederken bu ilmin, erdemli toplumun parçaları arasında olması gereken uyum, bağlantı, düzen ve işbirliğini belirtir. Fârâbî'ye göre Medenî İlim, insanların arzulanan hedefe ve en yüce mutluluğa (es-se'âdetu'l-kusvâ) ulaşmalarının ancak şehirlerde insanların görüşlerini, inançlarını ve eylemlerini birleştiren, şehirlerin bölümlerini uyumlu hale getiren, birbirleriyle bağlantılandıran, düzeni sağlayan ve bunun yanında şehirlerin eylemlerinin işbirliği içinde gerçekleşmesini sağlayan ve yardımlaşmayı gerçekleştiren ortak bir dinin (milletun muştareketun) bulunmasıyla mümkün olduğunu açıklar.

Fârâbî, *Tahsilu's-Se'âde* isimli eserinde "el-'Ilmu'l-İnsâniyyu" ve "el-'Ilmu'l-Medeniyyu" kavramsallaştırmasını kullanır ve bunlarla mutluluk arasında ilişki kurar. Bu eserde aynı yerde "el-hayevânu'l-insiyyu" ve "el-hayevânu'l-medeniyyu" kavramlarını kullanır.²⁰ Fârâbî'ye göre; bu ilim, toplumsal etkileşimi, iletişimi, komşuluk ilişkilerinin ve toplumsal hayatın

¹⁹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille*, 52-66.

²⁰ Fârâbî, *Tahsilu's-Saâde*, 43-47.

zorunluluğunu, bundan dolayı insana insanî canlı (el-hayevânu'l-insiyyu) ve medenî canlı (Toplumsal canlı: el-hayevânu'l-medeniyyu) adı verilmesini araştırır. Burada aklî ilkeleri ve insanın bu kemale doğru kendileriyle gayret ettiği eylem ve yetileri araştıran başka bir ilim ve başka bir bakış/görüş ortaya çıkar; sırayla İnsan İlmi (el-'İlmu'l-İnsâniyyu) ve Medenî İlim (el-'İlmu'l-Medeniyyu) doğar.²¹

Anlaşılmaktadır ki, Fârâbî'ye göre Medenî İlim, insanlar arasındaki ilişki veya bağların üzerine kaim olan eylemler, yetiler ve aklî ilkeleri araştırır. Bu kabul edildiği takdirde, el-'İlmu'l-Medeniyyu İlmi'nin, toplum ve siyasete dair bazı konularda Fârâbî'den farklı düşünen²² İbn Haldun'un 'İlmu'l-'Umrân' İlmine²³ de katkıda bulunarak sosyolojinin gelişimine katkı yaptığı söylenebilir.

Fârâbî, yine *Tahsîlu's-Se'âde* kitabında "el-'İlmu'l-Medeniyyu" başlığı açarak bu ilmin şehirlileri (ehlu'l-mudun), medenî toplumu (el-'ictimâ'u'l-medeniyyu: şehir toplumu: toplumsal grup), şehirlerdeki (el-mudun) medenîlerin (el-medeniyyîn) biraraya gelerek toplum kurmalarıyla (ictimâ'u'l-medeniyyîn) ortaya çıkan bütünü (el-cümle) incelediğini ifade eder.²⁴

Toplum teorisyeni filozofumuz el-'İlmu'l-Medeniyyu ifadesini *Risâletu'l-Hurûf* veya *Kitâbu'l-Hurûf* adlı eserinde de kullanır. Fârâbî'ye göre "kategorilerin (el-ma'kûlât) içerdiği şeylerin bir kısmı insan iradesiyle, bir kısmı da insan iradesinin dışında var olur. İnsan iradesiyle var olanları el-'İlmu'l-Medenî araştırırken insan iradesinin dışındakileri ise tabiat ilmi (el-'İlmu't-Tabî'î) araştırır."²⁵ Bu ifadelerden anlaşılabilir üzere filozofumuzun bu ilimle ilgili tanımı, bu ilmin aslında bugün için sosyal bilimlere yakın anlamda kullanıldığını göstermektedir.

Fârâbî, görüldüğü üzere el-'İlmu'l-İnsâniyyu ve el-'İlmu'l-Medeniyyu'dan bahseder. Birincisinin bugünün Türkçesine İnsan İlmi, ikincisinin ise Şehir/Site İlmi, Medenî İlim veya Toplumsal İlim veyahut da Toplum İlmi olarak çevrilmesi mantıklıdır. Fârâbî'nin kimi zaman "medenî" kelimesini sıfat olarak kullandığı başka yerlere dikkatlice bakılırsa, bu şekilde anlamın daha doğru olduğu anlaşılabilir. Mesela cismanî ilkeler (el-mebâdî'u'l-cismânîyyu) ve tabîî ilkeler (el-mebâdî'u't-tabî'îyyu) kavramsallaştırmasının yanında bir de medenî ilkeler (el-mebâdî'u'l-medeniyye) ifadesini kullanır.²⁶ Bu "medenî ilkeler" ifadesinin, "toplumsal ilkeler" olarak çevrilmesinin Türkçede daha doğru bir karşılık olduğu düşünülebilir. Ayrıca konuları incelendiğinde de el-'İlmu'l-Medeniyyu kavramsallaştırmasının, Şehir İlmi, Toplum İlmi/Toplum Bilimleri veya Medenî İlim olarak çevrilmesini haklı çıkaracak boyutlarda olduğu görülür. Dolayısıyla bu kavramın, Batı dillerine, özellikle Latince ve İngilizce çevirileri (political science)²⁷ esas alınarak "siyaset felsefesi" (political science) olarak çevrilmesi çok doğru görünmemektedir. Bu ilmin Fârâbî'nin izah ettiği şekliyle insanlar arası bağlar, etkileşimler,

---

²¹ Fârâbî, *Tahsîlu's-Saâde*, 43-44.

²² Bk. Şenol Korkut, "İbn Haldûn'un 'es-Siyâsetu'l-Medeniyye' Teorisini Eleştirisi", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 15 (2006): 115-140.

²³ İbn Haldun, *Mukaddime*, 42-44.

²⁴ Fârâbî, *Tahsîlu's-Saâde*, 46-47.

²⁵ Farabi, *Kitâbu'l-Huruf: Harfler Kitabı*, trc. Ömer Türker (İstanbul: Litera Yayıncılık, 2008), 9.

²⁶ Fârâbî, *Tahsîlu's-Saâde*, 90.

²⁷ Örneğin bk. Ebû Nasr el-Fârâbî, *Alfarabi's Philosophy of Plato and Aristotle*, İng. trc. Muhsin Mahdi (New York: The Free Press of Glencoe, 1962), 23, 24.

şehir türleri, toplum türleri, yönetim biçimleri, toplumun problemleri gibi konularına bakıldığında, bu konuların toplum, şehir, kültür ve siyasetle ilgili birçok konuyu içine aldığı anlaşılmaktadır. Siyasetin Fârâbî'nin genel sosyolojisi içinde önemli bir yer tuttuğu doğrudur; ancak o siyaseti toplum hayatı içinde ve bağlamında ele alır. Kaldı ki Fârâbî, siyaset ve felsefe kavramlarını ayrıca yeri geldikçe kullanır. Ayrıca bir kitabının başlığı olan “*es-Siyâsetu'l-Medeniyyetu*”²⁸ ifadesinde olduğu gibi şehir, medeniyet veya toplumda siyaset olgusunu siyaset kavramıyla ifade eder. Eğer bugünkü anlamda bir siyaset felsefesi karşılığında bir kavram kullanmayı murat etmiş olsaydı, muhtemelen doğrudan siyaset felsefesi tabirini kullanmayı tercih ederdi. Ayrıca *İhsâ'u'l-'Ulûm*'da “*es-Felsefetu'l-Medeniyyu*” ifadesini kullanır.²⁹ Bu ifade de Şehir veya Toplum Felsefesi olarak karşılanabilir.

Bütün bunlardan dolayı el-'İlmu'l-Medenî'yi mutlaka Türkçeye çevirmek gerekirse, “Medenî İlim”, yani “Şehir/Site/Polis/Civitas/Medeniyet İlmî”, “toplum ilmi”, “toplumsal ilim” ya da hatta kısaca Toplum İlmî ile karşılamak daha doğru olabilir. Aslına bakılırsa, mutlaka çevirmek de gerekmez. Orijinaliyle “Medenî İlim” veya “el-'İlmu'l-Medeniyyu” olarak kullanılabilir. Bu ifadeyi “Siyaset İlmî” olarak çevirmek indirgemecilik olur. Kaldı ki Fârâbî'nin “*es-Siyâsetu'l-Medeniyye*” (Medenî Siyaset: Şehir/Site/Polis/Civitas/Medeniyet Siyaseti) terimini kullanması, “el-'İlmu'l-Medeniyyu” teriminin “Siyaset İlmî” veya “Siyaset Felsefesi” diye çevrilmesinin yanlışlığı/eksikliğini göstermektedir. Gerçi Fârâbî'nin siyasete yüklediği anlama ve siyaseti toplumsal bağlamda ele alış tarzına bakılırsa, o da toplum ilmiyle ilgili bir kavramsallaştırmadır.

Son tahlilde denilebilir ki, Fârâbî, “el-'İlmu'l-Medeniyyu” terimiyle, kendi felsefesi ve metafiziği içinde bir *toplum ilmi*, “toplum bilimi”, “sosyoloji” ortaya koymakta, toplum teorisi geliştirmekte, genel sosyoloji, şehir sosyolojisi, medeniyet sosyolojisi, siyaset sosyolojisi, küresel sosyoloji, aile sosyolojisi, dil sosyolojisi, din sosyolojisi, ahlak sosyolojisi ve eğitim sosyolojisi gibi alanlara önemli katkılarda bulunmaktadır.

Fârâbî'nin “el-'İlmu'l-Medeniyyu” adıyla sınırlarını çizmeye ve konularını belirlemeye çalıştığı ilim, belli ölçülerde “sosyolojik bakış açısı ve okuma”yla sosyolojinin konularını içerirken, ondan yaklaşık dört asır sonra yaşamış olan İbn Haldun, konusu toplum ve toplumsal ilişkiler olan “*İlmu'l-Umrân*” adında yeni bir ilim tesis etmiş ve Fransa'daki modern sosyolojiden yüzyıllarca önce sosyolojinin temellerini atmıştır. İbn Haldun, Umran İlmî'yle “nesnel” bir toplum teorisi geliştirmiş ve modern sosyolojiden çok önceleri Fârâbî'nin “Sosyoloji öncesi Sosyoloji”sinin ötesine geçerek Sosyoloji adına önemli bir konum elde etmiştir.³⁰

Fârâbî'nin el-'İlmu'l-Medeniyyu kapsamında felsefesi içinde ortaya koyduğu “sosyoloji”sinin ana karakterleri şu şekilde tespit edilebilir:

1.1. Şehir, medeniyet, siyaset, toplumsal ilişki temelli bir sosyoloji

Fârâbî'nin sosyolojisinin en önemli karakteristik özelliklerinden biri, medine ve medeniyet temelliliktir. Filozof, toplumu şehirde medeniyet üzere biraraya gelmiş insanların

²⁸ Ebû Nasr el-Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, nşr. Ali Bû Melham (Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1995).

²⁹ Fârâbî, *İhsâ'u'l-'Ulûm*, 82.

³⁰ İbn Haldun, *Mukaddime*, 40-47; Ejder Okumuş, *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*, 3. Baskı (İstanbul: İz Yayınları, 2017).

meydana getirdiği topluluklar ve bu toplulukların meydana getirdiği toplum (ümme) ekseninde inceler. Filozof'un toplum teorisinde siyaset ve toplumsal ilişkiler de çok önemli boyutlar olarak karşımıza çıkarlar.

1.2. Organizmacı bir sosyoloji

Düşünürümüzün sosyolojisi, organizmacıdır. Sosyolojiye katkı yaptığı eserlerinin hemen tamamında toplum ve toplumsal hayatı insan organizmasına benzeterek açıklamaya ve anlamaya çalışır. Mesela şehir sosyolojisinin temel konularının ele alındığı *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila* adlı eserinde bu açıkça görülür.³¹ Ayrıca *Fusûlun Munteze'a* (Fusûlu'l-Medenî) adlı risalesinde aile ve şehir, insan organizması veya anatomisinden hareketle tahlil edildiği gibi, sultan veya devlet adamının, yönetici veya siyasetçinin şehri ve toplumu yönetmesi de insan organizmasından hareketle izah edilir.³² Yöneticinin veya liderin insan bedenini tedavi eden doktora benzetilmesi³³ de organizmacı yaklaşım kapsamında değerlendirilebilir.

1.3. Toplum iradesinin vurgulandığı bir sosyoloji

Fârâbî, toplumu insan organizmasına benzeterek ele alır, fakat onun toplumun iradesine ve iradesini istediği yönde kullanma (ihtiyar) yönüne vurgu yapması toplumu büsbütün organizmayla özdeşleştirmedini gösterir.

1.4. İhtiyaçlar teorisinin geçerli olduğu bir sosyoloji

Filozof, toplumun ve toplumsal hayatın varlığının insanlar için zorunluluğunu insanların birbirlerine muhtaç olmalarıyla izah eder.³⁴ Bu, onun toplumun zorunluluğunu ihtiyaçlar teorisine göre anladığını gösterir.

1.5. İş bölümüne dayalı bir sosyoloji

Düşünürümüzün toplum teorisine bakıldığında, toplumsal hayatın devamı için işbölümünün gerekliliğinden bahsettiği görülür. Toplumda herkes, farklı işler yapar ve toplumsal aktörler, hayatta bu farklı işlerden dolayı farklı kimselerle yardımlaşmaya muhtaçtırlar.

1.6. İdeal tipleştirme yaklaşımını ihtiva eden bir sosyoloji

Fârâbî, toplum görüşünde ideal tipleştirme yaklaşımına başvurarak toplumsal gerçekliğe dair kavramsallaştırmalar yapar, toplumsal olay ve olguları, toplumsal kurum ve grupları, toplumları ideal tiplere ayırır, tasnife tâbi tutar ve öyle açıklar. Örneğin gerek şehir (küçük toplum), ümme (orta toplum) ve ma'mûra (büyük toplum) biçimindeki tipleştirmesinde, gerekse tam/mükemmel/kâmil toplumlar ve tam/mükemmel/kâmil olmayan toplumlar tipleştirmesinde aslında genel olarak köy, mahalle, sokak ve ev ile şehir, ümme ve el-ma'mûra bağlamında toplumu çeşitli tiplere ayırarak ele alır.

2. TOPLUMSAL HAYATIN ZORUNLULUĞU

"Sosyoloji öncesi sosyolojiler" denildiğinde akla ilk gelebilecek ilim insanlarından biri olan Fârâbî, toplum ve toplumsal hayata dair önemli tespit ve tahlillerde bulunmuştur. Medîne

---

³¹ Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, 112-121.

³² Fârâbî, *Fusûlun Munteze'a*, 24-30, 41 vd.

³³ Fârâbî, *Fusûlun Munteze'a*, 24-26 vd.

³⁴ Bk. Çelikkol, "Farabi'nin Toplum Görüşü", 103.

ve medeniyet teorisyeri Fârâbî, insanı sosyal bir varlık olarak görür ve ele alır. Bu düşünce, antik Yunan filozofu Aristoteles'te "anropon zoon politikon" (İnsan toplumsal bir canlı/varlıktır), bazı filozofların yaklaşımında "el-insânu medeniyyun bi'tab'" (insan doğası gereği toplumsaldır),³⁵ 'İlmu'l-'Umrân'ın ("Sosyoloji"nin) kurucusu İbn Haldun'da "el-ictimâ'u'l-insâniyyu darûriyyun" (insan için toplum zorunludur) şeklinde ifade edilir.³⁶ İbn Haldun'a göre insanın toplum (el-'ictimâ') halinde yaşaması zorunludur ve umrân (el-'umrân) da bu anlamı içerir. Bu, filozofların terminolojisinde ise ictimâ', medîne (el-medîne), yani şehir veya medeniyete karşılık gelir.³⁷

Fârâbî, toplumsal hayatın insan için zorunlu bir durum olduğu görüşündedir. Ona göre insanlardan (nâs) her biri, varlığını devam ettirmek ve en üstün mükemmelliklere ulaşmak için, hepsini tek başına temin etmesi mümkün olmayan pek çok şeye muhtaç olarak yaratılmıştır. Dolayısıyla insan, ihtiyaç duyduğu bu şeylerin her birini elde edebilmek için bir topluma (kavm) muhtaçtır ve her insanın bir başkası karşısındaki durumu da böyledir. Bu sebeple insanın, tabii yaratılışının varlık sebebi olan mükemmelliğe ulaşması ancak birbirleriyle yardımlaşan pek çok topluluğun (cemâ'a) bir araya gelmeleri (ictimâ'ât) ve her birinin diğerinin varlığının devamı için ihtiyaç duyduğu şeyi sağlamasıyla mümkündür. İnsan nüfusunun artışının, insanların yeryüzünün bayındır kısmında (el-ma'mûra) toplanarak kimi mükemmel/tam (kâmile), kimi tam olmayan (gayru'l-kâmile) insan topluluk/grupları (el-ictimâ'âtul-insâniyye) oluşturmalarının sebebi budur.³⁸

Muallim-i Sâni, benzer görüşleri *es-Siyâsetu'l-Medeniyye* adlı eserinde de ortaya koyar. Sosyal teorisyenimiz bu eserinde "el-'İctimâ'âtul-Medeniyye" (Şehir Toplulukları/Medenî Topluluklar) başlığı altında toplumun insanlar için zorunluluğunu, insanın çeşitli toplum ve toplumsallık tipleri içinde toplumsal bir varlık oluşuyla açıklamaya ve anlamlandırmaya çalışır.³⁹

Fârâbî, özgün yönleriyle dikkati çeken toplum teorisinde insanın toplumsallaşma ve toplumsallaşma sürecinde yardımlaşmaya ve işbölümüne ayrı bir önem verir. *El-Medînetu'l-Fâdila*'da yardımlaşmanın ve yardımlaşmak için biraraya gelip topluluk oluşturmanın insan için ne kadar önemli olduğunu ifade ederken,⁴⁰ *Kitâbu'l-Mille*'de yardımlaşma ve işbölümünü birlikte ele alarak insan için yardımlaşma, paylaşma ve işbölümünün zorunlu olduğunu ve bunların da insanı zorunlu olarak toplum halinde yaşamaya götürdüğünü vurgular.⁴¹

Esasen filozofumuzun ifadeleri dikkatlice incelendiğinde, toplum olma zorunluluğunun arkasındaki asıl saikin *mutluluk* olduğu anlaşılır. İnsan mutluluğa erişmek için başka insanlarla yardımlaşmaya ve dolayısıyla biraraya gelip toplum kurmaya muhtaçtır. Fârâbî, genel anlamda insanların, gerçekten mutluluğu elde etmelerini sağlayacak şeyler konusunda yardımlaşmak üzere biraraya geldiklerini söylediğine göre, onun yaklaşımında

³⁵ İbn Haldun, *Mukaddime*, 47.

³⁶ İbn Haldun, *Mukaddime*, 47.

³⁷ İbn Haldun, *Mukaddime*, 47.

³⁸ Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, 112-113.

³⁹ Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, 73.

⁴⁰ Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, 112-113.

⁴¹ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille*, 1991, s. 53-54; Farabi, "Kitâbu'l-Mille", 265.

toplum olma zorunluluğunun asıl nedeninin mutluluk olduğu söylenebilir.⁴² O halde Fârâbî'nin sosyolojisinde toplum, mutluluk için araçtır; fakat o olmazsa mutluluğun elde edilemeyeceği bir araçtır. Son tahlilde toplum, insan için kaçınılmaz bir zorunluluktur.

İnsan, mutluluk, ihtiyaç, yardımlaşma, cemaat, ictimâ', ictimâ'ât, kavm, fitrat, ma'mûra, büyük toplum, orta toplum, küçük toplum, tam topluluk ve tam olmayan topluluk gibi anahtar kavramlardan oluşan Fârâbî'nin toplum felsefesinde dikkati çeken önemli hususlar, maddeler halinde şöyle sıralanabilir:

1. İnsanlar, hayatlarını sürdürebilmeleri, en üstün mükemmeliğe, mutluluğa erişebilmeleri için birçok şeye muhtaçtırlar.

2. İnsanın yaratılışı gereği muhtaç olduğu şeyleri tek başına temin etmesi mümkün değildir.

3. O halde insan, ihtiyaç duyduğu şeylerin her birini elde edebilmek için başka insanlara ve dolayısıyla bir topluluğa muhtaçtır.

4. İnsanın bir topluluğa girmesi de bunun için yeterli değildir; çünkü insanın, tabii yaratılışının (fitrat) varlık sebebi olan mükemmelliğe (kemâl) erişmesi, ancak pek çok topluluğun (cemâ'atun kesîra) birbirleriyle yardımlaşmak üzere (mute'âvinîn) bir araya gelmeleri (ictimâ'ât) ve her birinin diğerinin varlığının devamı için ihtiyaç duyduğu şeyleri sağlamasıyla mümkündür.

5. Yardımlaşma ve ihtiyaçların karşılanmasıyla toplumdaki herkesin varlığını sürdürmesi ve mükemmelliğe ulaşması için gerekli bütün ihtiyaçları karşılanmış olur.

6. İşte insan nüfusunun (eşhâsu'l-insân) artmasının ve insanların yeryüzünün bayındır kısmında (el-ma'mûra) toplanarak kimisi mükemmel/tam (kâmîle) kimisi tam olmayan (gayru'l-kâmîle) insan topluluk/grupları (el-'ictimâ'âtul-insâniyye) oluşturmalarının sebebi budur.

7. Toplum kurmak bir amaçla mümkün olur.

8. Toplum bir mekânda, bir coğrafyada kurulur.

Bu maddeleri daha kısa bir şekilde kavramlarla şöyle ifade etmek mümkündür:

İnsan – yaşam – en üstün mükemmellik – ihtiyaç – yardımlaşma – biraraya gelmeler/topluluklar – amaç – mekân - tam toplum – tam olmayan toplum.

Fârâbî'nin burada ortaya koyduğu toplum teorisinin özgün olduğu açıktır. İhtiyaçlar teorisine göre bir toplum teorisi geliştirmeye çalıştığı anlaşılan Fârâbî, toplumun varlığını doğası gereği insan için zorunlu görmektedir.

Belirtmek gerekir ki, toplumun gerekliliğinin izahı, Fârâbî'nin "sosyolojisi"nde felsefî yaklaşımla içiçe iken, İbn Haldun'da pür sosyolojiktir. Anlaşılan o ki, İbn Haldun, Fârâbî'nin ictimâ, medîne, ma'mûra, medeniyet gibi kavramlarından ve toplumun insan için gerekliliğine dair açıklamalarından yararlanarak nesnel bir toplum tanımı ve yaklaşımına varmıştır. Bu hususu, İbn Haldun'un toplum izahı biraz daha anlaşılır kılabilir. İbn Haldun'a göre, öncelikle insan için toplum zorunludur (el-'ictimâ'u'l-insâniyyu darûriyyun). Filozoflar bunu, "insan tabiatı gereği medenîdir" (el-'insânu medeniyyun bi'tab') sözüyle ifade etmişlerdir. Yani insan için ictimâ/sosyal hayat/birarada yaşamak (el-'ictimâ') bir zorunluluktur; filozofların

---

⁴² Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, 113.

terminolojisinde bu ictimâ' (el-'ictimâ') medîne/medeniyettir (el-medîne). Umranın (el-'umrân) anlamı da budur. İnsan yaratılışı gereği gıdaya muhtaçtır. Fakat insanlardan bir kişinin gücü, muhtaç olduğu söz konusu gıdayı elde etmeye yetmez. Hayatını devam ettirmesi için bu gıdanın asgari olan kısmını bile tek başına temin edemez. Bu gıdanın, varsayılabilir en az miktarını ele alalım, bu miktar örneğin bir günlük rızık kadar buğday olsun. İşte bu kadarlık az bir miktar bile onu öğütme, hamur yapma ve pişirme gibi birçok zahmet ve muameleden sonra hâsıl olur. İnsan, bu üç işten her biri için bir takım alet edevata ihtiyaç duyar. Bunlar ise, demirci, marangoz ve çömlekçi gibi farklı sanatları icra eden şahıslar olmadan var olmaz. Ayrıca her insan, kendini savunmak (ed-difâ') için de hemcinsinin yardımına (el-'isti'âne) muhtaç olur. Öyleyse bütün bu hususlarda, kendi cinsinden olan kimselerle yardımlaşmak (ette'âvun) zorundadır. Bu yardımlaşma olmadığı müddetçe kendisi için erzak ve gıda hâsıl olmadığı gibi hayatı da tam ve düzgün olmaz. Bu demektir ki, ictimâ (toplama, toplumsal hayat, toplumsallık, toplum) insan nevi için zaruridir (el-ictimâ' darûriyyun li'n-nev'î'l-insâniyyu).⁴³

Görüldüğü üzere İbn Haldun'un toplum yaklaşımı, Fârâbî'nin ve başka filozofların yaklaşımından yararlanılarak elde edilmiş olmakla birlikte sosyolojinin nesnesi olarak toplumu içermektedir. İbn Haldun'un yaklaşımında insanın toplumsal yönü, mutluluk, yüksek amaç vs. gibi metafizik, felsefî veya soyut gerekçeler kısmına sahip değildir. Onda doğrudan doğruya insanın gıda ihtiyacı ve kendini koruma ve savunma ihtiyacının insanlarla yardımlaşma ve biraraya gelme durumunu zorunlu hale getirdiği belirtilmektedir. Elbette bu kısımda Fârâbî ile hemen hemen aynı yaklaşıma sahiptirler. Fakat İbn Haldun'un şehir, medeniyet, ictimâ ve umrân ile aynı anlam dairesi içinde ele aldığı toplumun insan için zaruri/zorunlu olduğunu belirtmesi özgün olup, Fârâbî'nin felsefesi içinde yer alan "sosyoloji öncesi sosyoloji"ye göre net bir sosyolojidir.

3. FARKLI TOPLUMLARA AYRILMANIN SEBEPLERİ

Fârâbî, insanların farklı toplumlara (ümmetlere) ayrılmalarını kendi yaklaşımıyla *es-Siyâsetu'l-Medeniyye* adlı eserinde "Hasâisu'l-'Umem ve Esbâbu İhtilâfi'l-'Umem" başlığı altında ele alır. Ona göre kâmil/yetkin/tam insan topluluğu (el-cemâ'atu'l-insâniyyetu'l-kâmile) mutlak surette toplumlara (ümmetlere) ayrılır. Toplum (el-umme) toplumdan (el-umme) iki tabii şey olan tabii yaratılış/yapı ve tabii karakter/huy ile ve de tabii olmayan etken olarak dil ile ayrılır.⁴⁴

Anlaşıldığı kadarıyla Fârâbî, toplumsal farklılaşmada ve toplumların birbirlerinden farklılaşmalarında astronomik ve astrofizik etkilerin olduğu görüşündedir; fakat belirtmek gerekir ki Fârâbî, insan davranışlarıyla gökyüzünde meydana gelen olaylar arasında birebir bağlantı ve illiyet (nedensellik) ilişkisi kurulmasına da bir o kadar karşıdır. O, astrolojik yaklaşımla evrende meydana gelen olaylar ile dünyada insanların durumlarının farklı olduğunu belirtir. Örneğin yıldızların hareketleriyle insanların davranışlarının belirlendiği gibi bir düşüncenin bir rastlantıyı veya rastlantıları yanlış yorumlamak veya görmekten ileri

⁴³ İbn Haldun, *Mukaddime*, 47.

⁴⁴ Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, 74-76.

geldiğini ifade eder. “Astroloji Hakkında Doğru ve Yanlış Bilgiler” adlı risalesinde bu konudaki, yani astroloji konusundaki genel geçer popüler yaklaşımları eleştirel olarak ele alır.⁴⁵

Fârâbî'nin toplumların birbirlerinden farklılaşmasının temel etkenlerinden olan tabii yaratılış/yapı ve tabii karakter/huy üzerinde coğrafyanın, havanın, iklim şartlarının, gıda ve su özelliklerinin de etkili olduğu görüşünde olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁶ Bu görüşün de çeşitli isimlerle modern klasik sosyoloji ekolleri içinde belli bir yere sahip olduğu bilinmektedir.

Fârâbî'nin toplum farklılaşmalarında dili, önemli bir etken olarak sayması ve tabii olmayan ve kazanılan bir özellik olarak zikretmesi de dikkati çekmektedir. Dil, toplum farklılaşmalarında elbette önemli bir etkidir. Anlaşılmaktadır ki Fârâbî dili toplumsal bir olgu olarak ele almakta ve dilin kaynağında toplumsal uzlaşmayı görmektedir. Her toplum, kültürü, duygu boyutu, ses organları, eşyaya yaklaşımı, eşyanın isimlerini ifade etme tarzı bakımlarından farklı olduğu için farklı toplum tipleri ortaya çıkar.⁴⁷

4. TOPLUM TİPOLOJİSİ

Fârâbî, toplum teorisinde ayrıca *tipolojik yaklaşım*la toplumları farklı tiplerde ele alır. Onun tipolojisinde toplumlar öncelikle tam/mükemmel (kâmil) toplumlar ve tam/mükemmel olmayan (gayr-i kâmil, nâkıs) toplumlar diye ikiye ayrılmaktadır. Bu iki toplum tipinin her biri de kendi içinde farklı türlere sahiptir.

Tam/mükemmel/yetkin/kâmil (kâmile) insan toplulukları büyük, orta ve küçük olmak üzere üç tiptir. Büyük toplum (el-'uzmâ), bütün cemaat topluluklarının yeryüzünün bayındır kısmında (el-ma'mûra) biraraya gelerek oluşturduğu toplumdur (ictimâ'âtu'l-cemâ'a). Orta toplum (vustâ), yeryüzünün bayındır bölgesinin bir bölümündeki bir ümmet topluluğudur (ictim'a'u ümmet). Küçük toplum (suğrâ) ise, herhangi bir ümmetin oturduğu coğrafyanın bir parçasında şehir halkının bir araya gelerek oluşturduğu topluluktur (ictimâ'u ehli'l-medîne). Tam/mükemmel/yetkin/kâmil olmayan (ğayru'l-kâmile) insan toplulukları ise, köy halkının birlikteliği/topluluğu (ictimâ'u ehli'l-karye), mahalle halkının birlikteliği/topluluğu (ictimâ'u ehli'l-mahalle), sokaktaki topluluk (ictimâ' fî sikke) ve evdeki topluluktur (ictimâ' fî menzil). Bunların arasında en küçük gayr-i kâmil topluluk evdeki topluluktur. Mahalle ve köy birlikte şehir halkı için vardır. Fakat köyün şehirle ilişkisi, şehrin hizmetkârı olması itibarıyla, mahalle ise şehrin bir parçası olmak itibarıyla şehre aittir. Sokak mahallenin, ev ise sokağın bir parçasıdır. Ayrıca şehir, ümmetin (orta toplumun) oturduğu toprakların, ümmet ise yeryüzünün bayındır bölgesinde yaşayan bütün insanların/ma'mûra ehlinin cümlesinin bir parçasıdır.⁴⁸

Bu tipolojinin aynısı bazı farklı ifadelerle *es-Siyâsetü'l Medeniyye'*de de mevcuttur.⁴⁹ Bu eserde Fârâbî, “el-İctimâ'âtu'l-Medeniyye” başlığı altında yaptığı tipolojide kâmil insan

---

⁴⁵ Fârâbî, “Astroloji Hakkında Doğru ve Yanlış Bilgiler”, trc. Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003), 183-192.

⁴⁶ Bk. Mehmet Dağ, “Fârâbî'nin İki Yapıtı”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14-15 (2003): 41.

⁴⁷ Farabi, *es-Siyâsetü'l Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*, tr. Mehmet S. Aydın v.dğr., 2. Baskı (İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2012); Fârâbî, *Risâletü'l-Hurûf*, erişim: 15 Eylül 2014, <http://www.muslimphilosophy.com/#people>; Mustafa Yıldız, “Farabi'de Dil-Mantık ve Kültür”, *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 14 (2012): 93-120.

⁴⁸ Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, 112-13.

⁴⁹ Fârâbî, *es-Siyâsetü'l-Medeniyye*, 73-74.

topluluklarının (el-cemâ'âtu'l-insâniyye) üçe ayrıldığını ve bunların da büyük, orta ve küçük toplumlar olduğunu; büyük toplumun (el-cemâ'atu'l-'uzmâ) birçok ümmetin toplanıp yardımlaşarak oluşturduğu bir toplum (cemâ'a) olduğunu, orta toplumun ümmet, küçük toplumun ise şehir olduğunu; şehir toplumunun (el-cemâ'atu'l-medeniyye) da ümmetin bir parçası olduğunu ve dolayısıyla ümmetin kendi içinde farklı şehirlere ayrıldığını belirtir. Aynı şekilde tipolojisinin diğer kısımlarını da zikreder.

Fârâbî'nin toplum tipolojisini bir bütünlük halinde şöyle vermek mümkündür:

4.1. Tam/yetkin Toplumlar (el-cemâ'âtu'l-kâmile)

1.1. Küçük toplum: Şehir toplumu (el-ictimâ'u'l-medenî)

1.1.1. Erdemli şehir (el-medînetu'l-fâdıla)

1.1.2. Erdemli şehrin zıtları (mudâddâtu'l-medîneti'l-fâdıla)

1.1.2.1. Cahil şehir (el-medînetu'l-câhile)

1.1.2.1.1. Zaruret şehri (el-medînetu'z-darûriyye)

1.1.2.1.2. Zenginlik şehri (el-medînetu'l-beddâle)

1.1.2.1.3. Bayağlık ve düşüklük şehri (medînetu'l-hisse ve's-sükût)

1.1.2.1.4. Şeref şehri (medînetu'l-kerâme)

1.1.2.1.5. Üstünlük şehri (medînetu't-teğallub)

1.1.2.1.6. Demokratik şehir (el-medînetu'l-cemâ'iyye).

1.1.2.2. Fâsık şehir (el-medînetu'l-fâsıka)

1.1.2.3. Değişikliğe uğramış şehir (el-medînetu'l-mubeddile)

1.1.2.4. Sapkın şehir (el-medînetu'd-dâlle).

1.2. Orta toplum: Ümmet toplumu

1.2.1. Erdemli ümmet (erdemli toplum: el-ummetu'l-fâdıla)

1.2.2. Cahil ümmet (erdemsiz toplum: el-'ummetu'l-câhile)

1.3. Büyük toplum: Ma'mûra toplumu (el-ictimâ'u'l-ma'mûra: el-ma'mûra mine'l-ard küllihâ)

1.3.1. Erdemli ma'mûre (el-ma'mûratu'l-fâdıla)

1.3.2. Cahil ma'mûre (erdemsiz ma'mûra)

4.2. Tam Olmayan Toplumlar (el-cemâ'âtu ğayru'l-kâmile: el-ictimâ'âtu'n-nâkisa)

2.1. Köy topluluğu (ictimâ'u ehli'l-karye: el-ictimâ' fî'l-kurâ)

2.2. Mahalle topluluğu (el-ictimâ'u ehli'l-mahalle: el-ictimâ' fî'l-mehalle)

2.3. Sokak topluluğu (ictimâ' fi sikke: el-ictimâ' fî's-sikke)

4.3. Ev topluluğu (ictimâ' fi menzil: el-ictimâ' fi menzil: el-ictimâ'u'l-menzilî).⁵⁰

Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille* adlı risalesinde, toplumları ayrıca şöyle tipleştirir: "Toplum (el-cem') ya aşiret (aşîra), ya şehir (medîne) veya bölge (suk'), ya büyük bir toplum (ummeten azîme) veyahut çoklu toplum (umemen kesîraten) şeklindedir."⁵¹

⁵⁰ Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla*, 113-114, 122, 127-32 vd.; Fârâbî, *Fusûlun Munteze'a*, 45-46; Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, 73-74 vd.; Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille*, 43-66.

⁵¹ Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*.

Anlaşılan odur ki, Fârâbî'nin toplum tipolojisinde toplumlar niteliklerine göre iki türde ele alınabilir. Bunlardan biri erdemli toplum (el-ictimâ'u'l-fâdıla), diğeri ise erdemli toplumun zıddı câhil toplumdur. Erdemli toplum sağlıklı toplum, cahil toplum ise sağlıksız toplumdur.⁵²

Fârâbî'nin toplum teorisinin önemli bir yönü de toplumun kuruluşunun, işleyişinin, toplumsal münasebetlerin, meslek ve sanatların *organizmacı* bir perspektifle izah edilmesidir. Fârâbî, erdemli ve sağlıklı şehri, *sağlıklı vücuda benzetir* ve toplumu insan vücudundaki yapılanmaya benzeterek ve *yapısalcı ve sistemci* bir yaklaşımla reisten aşağıya kadar *hiyerarşik bir tabakalanma* sistemi ile anlamaya çalışır.⁵³ *El-Medînetu'l-Fâdıla*'da kalbin salt yöneten, beynin hem yöneten hem de yönetilen ve diğer organların salt yönetilen organlar olduğu görüşünü ortaya koyar.⁵⁴ *Kitâbü'l-Mille*'de, varlıkta geçerli olan bu tabakalı yapıya benzer bir tabakalı sistemin insan organları arasında ve de şehir toplumunda da bulunabileceğini ileri sürer. Şehirde salt yönetilen halk, salt yöneten ilk başkan, hem yöneten hem de yönetilen ikincil başkanlar bulunur.⁵⁵

“Sosyoloji öncesi sosyolog” olarak Fârâbî, insan organizmasındaki organları ve görevlerine ek olarak birbirlerine karşı konumlanmalarını ve ilişkilerini, kalbin reis konumunu, diğer organların ona tâbi olduklarını, ayrıca her bir organın kendi içinde başkan/hakim/reîs olan ve ona tabi olan kuvvetlerinin olduğu hususunu ele alıp izah etmeye çalışır.⁵⁶ Böylece toplum, toplumsal ilişkiler, toplumsal tabakalaşma, toplumdaki hiyerarşik yapı, toplumsal aktörlerin toplumsal yapıdaki görevleri, bedendeki organların durumu, pozisyonu, görevleri ve birbirleriyle ilişkilerine benzetilmektedir.

5. TOPLUMSAL HAYATTA SEÇME İRADESİ

Fârâbî'nin insan ve toplum görüşünde irade ve ihtiyarın, iradeyi doğru veya yanlış kullanmanın, tutum ve davranışlarda iradenin ve bilinçli seçim yapmanın önemli bir yeri bulunur. İnsanın iradesini ortaya koyması ve düşünüp akletme yoluyla tercihte bulunarak davranışa yönelmesi (ihtiyar: seçme), toplumsal hayatın kuruluşu, işleyişi, farklılaşması, kurumsallaşması gibi hususlarda temel noktadır. İnsan sadece kendine has olan bu irade türü ve tercihte bulunma yetisiyle iyi ve kötü denilebilecek, güzel ve çirkin olarak isimlendirilecek, övülecek ve yerilecek davranışlar sergiler.⁵⁷ Öyleyse denilebilir ki Fârâbî'nin toplum görüşünde organizmacılık kadar *iradilik* de oldukça önemlidir. Bu, onun insan ilişkilerini ve toplumu birebir organizmayla aynı görmediğini de gösterir.

Fârâbî, işaret ettiği Toplum (“sosyoloji”) İlmi'nin (el-'Ilmu'l-Medeniyyu) görevlerinden birinin iradî davranışları araştırmak olduğunu söyler. Toplumda bireylerin davranışları, meslekleri ve faaliyetlerinin tabii değil, iradî olduğunu savunur.⁵⁸ Fârâbî, *toplumsal farklılaşmaya* yaklaşımında da insan iradesine ayrı bir önem verir. Ona göre vücut uzuvlarının kuvvetleri

---

⁵² Fârâbî, *Kitâbü'l-Mille*; Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla*, 113-115.

⁵³ Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla*, 112-121.

⁵⁴ Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla*, 116-17.

⁵⁵ Fârâbî, *Kitâbu'l-Mille*, 63-64; Fatih Toktaş, “Fârâbî'nin Kitâbü'l-Mille Adlı Eserinin Takdim ve Çevirisi”, *Divan Dergisi* 12/1 (2002).

⁵⁶ Farabi, *İdeal Devlet*, trc. Ahmet Arslan, 5. Baskı (Ankara: Divan Kitap, 2013) 73-80.

⁵⁷ Bk. Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla*, 100-101; Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, 78.

⁵⁸ Fârâbî, *İhsâ'u'l-'Ulûm*, 1996, 79.

doğal ise de toplum aktörlerinin tutum, davranış, mesleki, sanatsal vd. faaliyetleri iradîdir. Fârâbî'ye göre şehirde mutluluğa erişebilmenin ve toplumun erdemli olup olmamasının yolu iradeyi iyi ve doğru kullanmaktan geçer. İyilik nasıl irade ve seçimle elde edilirse, kötülük de aynı şekilde irade ve seçim ile olur.⁵⁹

Fârâbî'nin yaklaşımında bedenın organları gibi bu organlara ait güçleri temin eden yapılar da tabiidir. Fakat şehrin unsurları tabii olsa da, bunların şehir için işlevlerini gerçekleştirmelerini sağlayan yapı ve kabiliyetleri tabii değil, iradîdir. Buna göre şehrin unsurları doğal olarak insanların birbirleriyle olan ilişkilerinde şunu değil de, bunu yapmalarını uygun kılacak farklı özelliklerde yaratılmışlardır. Ancak insanlar sadece sahip oldukları bu yaratılıştan gelen özellikler dolayısıyla değil, sanatlar ve benzeri beceriler gibi iradî kabiliyetlerle elde edilebilen şeyler sayesinde de şehrin bir unsuru durumundadırlar. Bedendeki organların sahip oldukları tabii güçlerin şehrin unsurlarındaki karşılığı, iradî kabiliyet ve yapılarıdır.⁶⁰

Bu yaklaşım, toplumsal hayatta hem insan davranışı, hem sosyal ilişkiler, hem de toplumsal, sanatsal ve meslekî farklılaşma bakımından iradeyi ve tercihte bulunmayı merkeze almakla özgündür.

6. TOPLUMSAL FARKLILAŞMA VE BÜTÜNLEŞME

Fârâbî, *organizmacı* ve sistemci bakışına uygun olarak toplumsal hayatta hiyerarşik bir yapının ve bu yapıya uygun bir sosyal farklılaşmanın olduğunu ileri sürer. Fârâbî'ye göre *bedende* ilk meydana gelen organ olup bedenın diğer organlarının varlığa çıkışının, bu organlara ait kuvvetlerin oluşup bir hiyerarşi içinde bulunmalarının da sebebi olan *kalp* gibi şehrin (devlet) yöneticisi de toplumun öncüsü olmalıdır. Başkan, şehir ile şehrin unsurlarının kuruluşunun ve bu unsurlara ait iradî kabiliyetlerin bir hiyerarşik düzen içinde meydana gelmelerinin de sebebi pozisyonundadır. Şehrin herhangi bir unsurunda bir bozukluk meydana geldiğinde, bunun giderilmesini sağlayacak olan, şehrin yöneticisidir. Bedendeki idareci organa yakın olan organlar tabii olarak kalbin (ilk yönetici) en değerli amacı doğrultusunda doğal işlevlerini gerçekleştirmesi ve bunların altındaki organların ise değer bakımından daha aşağı bir derecedeki amaca göre işlevlerini yerine getirmeleri; bu durumun en değersiz fiilleri icra eden organlara kadar bu şekilde devam etmesi gibi yöneticilik açısından şehrin başkanına yakın olan unsurlar, en değerli iradî fiilleri yaparken, onların altındaki unsurlar daha az değerli fiilleri icra etmekte ve bu, en değersiz fiilleri yapan unsurlara kadar böyle gitmektedir.⁶¹

Fârâbî, toplumu, toplumsal yapıyı, kâinatın düzeni ile uyumlu bir şekilde açıklar, başka bir ifadeyle *varlıkların genel düzeni* içine yerleştirerek izah eder. Bu bakış açısında mevcudâtın durumu toplumsal hayatta aktörler arasındaki ilişkilere benzer: İlk Sebeb'in diğer varlıklarla ilişkisi, erdemli şehrin hükümdarının, şehrin diğer unsurlarıyla olan ilişkisi gibidir. Bu düzene göre bütün varlıklar İlk Sebeb'in amacını izlemektedirler. Erdemli şehrin unsurlarının da

⁵⁹ Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla*, 113.

⁶⁰ Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdıla*, 114.

⁶¹ Fârâbî, "Erdemli Şehir Halkının Görüşleri", trc. Mahmut Kaya, *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2003), 142-43.

işlevleriyle şehirdeki konumlarına göre ilk yöneticilerinin amacı doğrultusunda hareket etmeleri gerekmektedir.⁶²

Toplum teorisyenimizin bu yaklaşımına bakıldığında, toplumu bir *yapı* ve *sistem* olarak ve *işlevselci* bir perspektifle ele aldığı anlaşılır.

Fârâbî, toplumsal farklılaşmanın farklı kaynak ve etkenleri üzerinde de durur. Bu etkenler arasında *sanat ve mesleklerin* rolünü ele alır. İnsanların sanat ve mesleklerindeki başarı durumlarına göre toplumsal statülerinin olacağını savunur. Hatta mutluluğun da insandan insana farklı biçimlerde tezahür etmesinde, örneğin kiminin daha üstün bir saadete sahip olmasında, sanat ve mesleklerin farklı başarılarla icra edilmesinin etkili olduğunu ileri sürer.⁶³ Düşünür, insanların yaratılıştan getirdikleri bazı özelliklerin de toplumsal farklılaşmada etken olabileceğini belirtir. Birey ve grupların (tâife) bazı davranışlarında ve ortak fiillerinde yaratılış özellikleri (fıtrat) etkili olur. Yine eğitim de insanların ve grupların farklılaşmasında etkindir. Bazı insanlar öğretmenlik yapabilir, ama bazıları yapamaz. Ayrıca bedensel davranışlarda bulunma noktasında da insanlar arasında farklılıklar olur.⁶⁴

Toplum Filozofu Fârâbî, toplumda insanlar arasındaki bazı farklılaşmaların, statü farklılıklarının, *meslek* ve işlerin mahiyet ve derecesinin, toplumda hiyerarşik bir yapılanmayı ve tabakalaşmayı getireceği görüşündedir. İslam filozofuna göre insanlar, doğal olarak yatkın oldukları *sanat ve ilim* türlerinin mertebelerinin birbirinden üstünlüğüne göre, derece/statü birbirlerinden üstündürler. Yaratılıştan bir iş türüne yatkın olanlar, o iş türünün bölümleri birbirinden üstün olduğu için birbirinden farklılaşıp üstün hale gelirler. O işin bir parçasına yatkın olanlar, aynı işin daha üstün bir parçasına yatkın olanlardan daha aşağı merteye veya statüdedir. Bir işe veya o işin bir parçasına yaratılıştan eğilimli olanlar da, eğilim ve kabiliyetin kemali/yetkinliği ve eksikliğine göre birbirlerinden üstün olurlar.⁶⁵

Fârâbî'nin sosyal farklılaşma ve tabakalaşma anlayışında *eğitim* ile *bilgi ve düşünce* birikimi önemli etkindir. Bundan dolayı öncelikle şehir ve toplumda ilk başkan/yönetici, filozoflar, ilim adamları, aydın ve düşünürler bilgi birikimlerinden dolayı eşyayı ve olayları anlamada bilinçli davranırlar; ancak toplumun geriye kalan kısmı taklitle hareket eder. İnsanların çoğu, gerek yaratılıştan, gerekse alışkanlıklarından dolayı, varlıkların ilkelerini, onların derecelerini, Faal Akı, birinci başkanlığı/yönetimi (er-ri'âsetu'l-ûlâ) anlama ve tasavvur etme gücüne sahip değildir. Bu sebeple bunların taklit yoluyla onlara öğretilmesine çalışılmıştır.⁶⁶

Fârâbî'ye göre; yaratılışça eşit olanlar, kabiliyetli ve yatkın oldukları şeylerde, eğitim (te'eddub) durumlarına göre birbirlerinden farklılaşır, üstün olurlar. Eğitimde eşit durumda olanlar da, çıkarım ve buluştaki ('istinbât etme) üstünlüklerinden (tefâdul) dolayı birbirlerinden üstün olurlar. Bir işte çıkarım ve buluş gücüne sahip olan, o iş türünde buluş gücüne sahip olmayanlardan öncedir, onların başkanıdır (re'îs). Daha çok şeyi istinbat etme gücüne sahip olan, daha az şeyi istinbat etme gücüne sahip olanın başkanıdır (re'îs). Ayrıca insanlar,

---

⁶² Fârâbî, "Erdemli Şehir Halkının Görüşleri", 143.

⁶³ Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, 135-136.

⁶⁴ Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, 82-84.

⁶⁵ Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, 85.

⁶⁶ Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, 97-98.

rehberlik (el-'irşâd) ve öğretimin (et-ta'lîm) iyilik veya kötülüğü itibariyle, eğitimden (ete'eddub) istifade edilerek kazanılmış güçlerinin üstünlüklerine göre birbirlerinden üstündürler. Bir işte iyi irşad ve öğretim gücü olan kimse, bu işte çıkarsamada bulunma ve çözüm üretme (istinbât) gücüne sahip olmayanların başkanıdır. Ayrıca yaratılış yönünden eksik olanlar, bir işte eğitildikleri zaman, üstün yaratılışlı olup da o iş konusunda eğitilmeyenlerden daha üstün olurlar. Bir işte daha üst düzeyde eğitim alanlar, o işte daha aşağı düzeyde eğitilenlerin başkanlarıdır (ru'esâ). Bir işte üstün yaratılışlı olup da doğal olarak kendisinin eğilimli ve kabiliyetli olduğu her şeyle eğitilen, yalnız o işte üstün yaratılışlı olmayanların başkanı değil, aynı zamanda üstün yaratılışlı olup da o işte eğitimden geçmeyen veya az eğitilenlerin de başkanı olur.

Görüldüğü gibi Muallim-i Sâni, eğitimi, bilgi birikimini, bilgi birikimi ve düşünceyle sorunlara çözüm üretmeyi, sosyal hayatta farklılaşmada, hiyerarşik yapıda birbirine bağlı etkenler olarak kabul eder. Ona göre insan varlığının amacı olan mutluluğun elde edilmesi veya kazanılması da bilgi ve eğitimle olur. Bundan dolayı insanın mutluluğu elde etmek için gerekli bilgiye sahip olması için son tahlilde bir rehber (mürşid) veya öğretmene (mu'allim) ihtiyacı vardır. En üst düzeyde toplumda bu işi yapan kişi ise, kendisi yönetilmeyen, ama toplumu yöneten bilgi ve marifet sahibi ilk başkandır/yöneticidir (er-raîsu'l-evvel).⁶⁷

Şehir, toplum ve medeniyet düşünürü Ebû Nasr Fârâbî'ye göre toplumsal farklılaşmada *siyaset* de önemli bir etkidir. Toplum, ilk başkandan başlayarak yönetici olanlar ve olmayanlar veya yöneticiler ve hizmet ehli şeklinde farklılaşır. Toplumda yönetici statüsünde olanlar vardır, hizmet statüsünde olanlar vardır.⁶⁸

Fârâbî'ye göre insan, toplumsal hayatında toplumla ve toplumdaki konumuyla *bütünleşme* çabasını sürdürdüğü ölçüde, yani sürekli bir *toplumsallaşma* süreci içinde bulunduğu ve toplumsal görevlerini, gerek kendi *sosyal statüsünde* üzerine düşen *rolleri* yerine getirmek ve gerekse diğer insanlarla ortak olan hususlarda üzerine düşeni yapmak suretiyle mutluluğu elde eder.⁶⁹

Fârâbî, toplumsal farklılaşma, etkileşim, bağ, uyum, uzlaşma ve bütünleşme yaklaşımında ilk başkana merkezî bir yer verir. Toplumda *uyum* son tahlilde ilk başkanın görevidir. İlk başkan, toplumun bütün unsurlarını, birey ve gruplarını, kendi mertebe ve derecelerine, farklı statü ve pozisyonlarına göre konumlandırır; toplumu hiyerarşik temelde düzenler, organize eder ve sistemleştirir. İlk Başkan, *grupları* (et-tavâif) ve her grubun her bireyini uygun oldukları mertebeye göre düzenler ve bütünleştirir.⁷⁰

7. ÇEŞİTLİ TOPLUM TEORİLERİ

Ünlü düşünür, modern toplum teorilerine çok yakın bazı toplum teorilerini, cahil şehirler halkının (ehlu'l-muduni'l-câhile) içinde yer alan farklı grupların görüşleriyle zikreder

⁶⁷ Fârâbî, *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*, 86-88.

⁶⁸ Farabi, "Fusûlü'l-Medenî", *Fârâbî'nin İki Eseri*, trc. ve ed.: Hanifi Özcan (İstanbul: İFAV. Yayınları, 2005), 94-95.

⁶⁹ Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, 130-31; Fârâbî, "Erdemli Şehir Halkının Görüşleri", 149-150.

⁷⁰ Farabi, "Fusûlü'l-Medenî", 94-95.

ve tartışır.⁷¹ Bu bağlamda Fârâbî'nin ortaya koyduğu toplumsal görüşler kısaca maddeler halinde şöyle sıralanabilir:

1. Güç merkezli yaklaşım: Bu yaklaşımda güçlü olanın zayıf olanları ezdiği bir dünya ve toplumsal hayat vardır. Bu teoriye göre güçlü olan hayatta kalır.

2. Çatışmacı ve kaotik yaklaşım: Bu yaklaşımda toplumsal hayatta çekişme, mücadele, düzensizlik, hiyerarşisizlik, çatışma ve kaos hakimdir. Zaruret anında uzlaşma ve yakınlaşma olur, yoksa ayrılma, nefret, düşmanlık ve çatışma belirleyicidir. İnsaniyet görüşlerinden hayvani görüş/canavarlık görüşü (ed-dâ'ü's-seb'î) işte budur.

3. Katı hiyerarşik yapılanmayı esas alan birleşmeci toplum teorileri: Bu teorilerden birinde bir insanın toplumda yaşamak için başka insanlara ihtiyacı olduğu, ama bu ihtiyacın karşılanmasında zorbalığın esas olduğu ve güçlü olanın kendisine bazı insanları kul yaptığı görüşü hakimdir.

4. Toplumsal hayatta ırk temelinde kaynaşma, sevgi ve uzlaşmanın olduğunu savunan yaklaşım: Bu yaklaşımdakilere göre tek atadan gelmiş olmanın meydana getirdiği ortaklık, kaynaşma, sevgi ve uzlaşma temelli bir bağ ve ilişki olup biraraya gelerek toplum kurmanın, kaynaşmanın, birleşmenin, uzlaşmanın, birbirini sevmenin ve başkalarını yenip başkaları tarafından yenilmeyi engellemenin sebebi işte bu bağdır; çünkü ayrılık ve nefret, ata ayrılığından doğmaktadır.

5. Toplumsal hayatta akrabalık esasına göre kaynaşma, sevgi ve uzlaşma teorisi: Bu teoriye göre bir grubun erkek evlatlarının başka bir grubun kız evlatlarıyla, o grubun erkek evlatlarının da önceki grubun kız evlatlarıyla evlenmesi sonucu akrabalık bağı oluşur. Bu bağ ile kaynaşma ve sevgi hâsıl olur.

6. İlk yönetici ekseninde toplumsal bağlılık ve kaynaşma teorisi: Bu yaklaşıma sahip olanlar, toplumsal bağlılık ve kaynaşmanın, insanları ilk olarak toplayıp birleştiren, yöneten, düzenleyen, güçlendiren, zafer kazandıran, cahiliyye iyilik ve servetlerine kavuşturan ilk yöneticide (er-ra'îsu'l-evvel) birleşmekle olabileceğini savunurlar.

7. Sözleşmeci teoriler: Bu teorileri benimseyen veya ortaya koyanlar, toplumsal bağ ve irtibatın, ilişki ve etkileşimin, hayatı paylaşmanın temelini yemin, antlaşma ve sözleşme olduğu kanaatindedirler. Onlara göre bu sözleşme veya antlaşmalarla her insan, toplumda fedakârlık edeceğini, diğer insanlardan nefret etmeyeceğini, onları alçaltmayacağını taahhüt eder. Böylelikle insanların güçleri, kendilerinden başkalarını mağlup etmek ve kendilerini başkalarına karşı korumak üzere birleşmiş olur.

8. Karakter, huy, mizaç ve ahlak benzerliğine, lügat ve dilde ortaklığa dayanan toplumsal teoriler: Bu yaklaşımdakiler, toplumsal bağın karakter, huy, mizaç ve ahlak benzerliğine, lügat ve dilde ortaklığa dayandığı görüşündedirler. Onlara göre toplumlar birbirlerinden bunlarla ayrılırlar. Bu her toplum (ummet) için geçerlidir. Dolayısıyla toplumda insanların birbirlerini sevmeleri ve diğer toplum mensuplarından nefret etmeleri söz konusudur.

---

⁷¹ Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, 147-154.

9. Toplumsal birlikteliği ve bağı mekân ile izah eden yaklaşım: Bu yaklaşımı benimseyenler, toplumsal bağ ve münasebeti aynı yerde oturmaya, aynı mekanda yaşamaya bağlar. Bunlar arasında en özeli evi paylaşmaktır. Sonra aynı sokağı paylaşmak, ondan sonra mahalleyi paylaşmak gelir. Bu sebeple komşu komşuya yar olur derler. Komşu, sokak ve mahalleyi paylaşandır. Daha sonra şehir beraberliği veya şehrin içinde bulunduğu bölge (es-sak') beraberliği gelir.

10. Korku, zaaf veya herhangi bir tehlikeye dayalı adaletçi toplumsal teori: Bu teoriye göre alış verişte, emanetlerin iadesinde, öfke ve zorbalığın terkinde ve buna benzer işlerde adalet, korku ve za'aftan veya dışardan gelen bir tehlikeden dolayı devreye sokulur. Adalet söz konusu etkenlerden dolayı işler ve insanlar veya toplumsal gruplar, birbirleriyle ilişkilerde uzlaşmaya, birbirlerine zarar vermemeye, karşılıklı acımaya ve yardımlaşmaya yönelirler.⁷²

Bu maddelere dikkatlice bakılırsa, bazı kimselerin insanların biraraya gelip toplum halinde birlikte nasıl yaşadıkları üzerine çeşitli görüşler ortaya koydukları ve toplumun kuruluşuna dair modern ve premodern teorilerden bir kısmının, örneğin o görüşlerden birinin toplum sözleşmesi teorisyenlerinden Thomas Hobbes'un (1588-1679) "homo homini lupus" (man is a wolf to man: insan insanın kurdudur) anlayışının, 1. ve 3. maddelerdeki görüşlere yine toplum sözleşmesi teorisyenlerinden Jean-Jacques Rousseau'nun (1712-1778) toplum görüşününün 7. ve kısmen 10. maddelerdeki görüşle benzerlik gösterdiği görülebilir. Yine sosyal darwinizm anlayışı, 1. maddedeki görüşe benzer. Ayrıca örneğin Marksist çatışmacı yaklaşım ve bazı evrimci görüşler de, 1., 2. ve 3. maddelerdeki görüşlerle benzerlikler taşımaktadır. İrkcî teoriler ise 4. maddedeki görüşe benzerlikleriyle dikkati çekmektedir.⁷³

SONUÇ

1. Çalışmadan elde edilen bulgular çerçevesinde öncelikle Fârâbî'nin, topluma dair yaptığı tanım, açıklama ve çözümlemelerde belli bir gerçeklikten hareket ettiği söylenebilir. Onun toplumun varlığının zorunluluğunu izahı, bunu açıkça gösterir. Fârâbî'ye göre insanın mutluluğu, toplumsal hayatın zaruretini ortaya koyar. İnsanların mutlu olması için toplum halinde yaşamaları, yakınları ve diğerleriyle birarada yaşamaları, birbirleriyle yardımlaşmaları zorunludur.

2. Fârâbî'nin, toplumun varlığını insan için zorunlu olmasıyla izah etmesi; tipolojik yaklaşımı benimseyerek toplumu ve toplumsal grupları çeşitli kavramsallaştırmalar yaparak ve tiplere ayırarak ele alması; erdemli ve erdemsiz, yani câhil, fâsık, değişmiş ve sapık toplumların özelliklerini, yapısal durumlarını, onlardaki insan ilişkilerini okuma, anlama, açıklama ve tahlil etme biçimi, onun felsefesi içinde insan ve toplumu bir tür "sosyolojik" bakış açısıyla değerlendirdiğini göstermektedir.

3. El-'İlmu'l-Medenî (Medenî İlim), Fârâbî'nin toplum teorisini anlamak için önemli bir hareket noktası sağlamaktadır. Medenî İlim, Fârâbî'nin ilimler tasnifinde yer alan ilimlerden biri olarak karşımıza çıkar. Fârâbî'nin *İhsâ'u'l-'Ulûm, Kitâbu'l-Mille, Tahsîlu's-Se'âde, Risâletu'l-Hurûf* adlı eserlerinde ele aldığı ilimlerden biri olan "el-'İlmu'l-Medenî"nin konu bütününe

⁷² Fârâbî, *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*, 147-154.

⁷³ Bk. Yıldız, *Fârâbî'nin Toplum ve Devlet Görüşü*, 81-84.

bakıldığında, bu ilmin toplumu bir bütün olarak inceleyen Toplum İlmi olup belli düzeylerde sosyolojinin konularını (“sosyoloji”yi) ihtiva eden bir bilim olduğu anlaşılır.

4. Fârâbî'nin toplum yaklaşımında şehir, medeniyet, siyaset ve toplumsal ilişki temellilik; organizmacılık; toplum iradesi vurgusu; ihtiyaçlar teorisi; işbölümü; ideal tipleştirme yaklaşımını ihtiva etme gibi özellikler öne çıkmaktadır.

5. Fârâbî felsefesine yakından bakıldığında, anlam itibarıyla birbiriyle bağlantılı ve içiçe geçen saadet, irade, ihtiyar, ihtiyaç, yardımlaşma, cemaat, ictimâ', ümmet, kavm, medine, medeniyet, mille, mamure gibi bazı temel kavramların, onun toplum teorisinin belkemiğini meydana getirdiği anlaşılır.

6. Fârâbî'nin insanlardan her birinin, varlığını devam ettirmek ve en üstün mükemmelliklere ulaşmak için, hepsini tek başına temin etmesi mümkün olmayan pek çok şeye muhtaç (muhtâc) bir şekilde yaratıldığı ve dolayısıyla ihtiyaç duyduğu şeylerin her birini elde edebilmek için bir topluma muhtaç olduğu şeklindeki görüşü, insanı toplumsal bir varlık olarak izah etmesi itibarıyla önemlidir.

7. Toplumlar arasındaki ve toplum içindeki farklılaşmaları tabii ve kesbî sebeplerle izah eden Fârâbî, toplumları ve toplumsal grupları tipolojik temelde farklı tiplere ayırarak ele almada özgün yaklaşımlar getirir. Gerek şehir (küçük toplum), ümmet (orta toplum) ve ma'mûra (büyük toplum) biçimindeki tipolojisinde, gerekse tam/mükemmel/kâmil toplumlar ve tam/mükemmel/kâmil olmayan toplumlar tipolojisinde aslında genel olarak köy, mahalle, sokak ve ev ile şehir, ümmet ve el-ma'mûra bağlamında toplumu çeşitli tiplere ayırarak ele alır. Ayrıca toplumsal aktörleri, meslek ve sanatlara, bilgi ve eğitim durumlarına, toplumsal hiyerarşideki konumlarına göre farklı statü ve rol boyutlarıyla tasnif eder. Bunlardan farklı şekilde toplumları niteliklerine göre erdem temelli olarak tipleştirme de Fârâbî'nin toplum felsefesinin önemli bir yönüdür.

8. Fârâbî'nin toplum görüşünde iradenin, iradeyi doğru veya yanlış kullanmanın, tutum ve davranışlarda iradenin ve bilinçli seçim yapmanın önemli bir yeri vardır. İnsanın iradesini ortaya koyması ve düşünüp akletme yoluyla tercihte bulunarak davranışa yönelmesi, toplumsal hayatın kuruluşu, işleyişi, farklılaşması, kurumsallaşması gibi hususlarda temel noktadır. Denilebilir ki Fârâbî'nin toplum görüşünde organizmacılık kadar *iradilik* de oldukça önemlidir. Bu, onun insan ilişkilerini ve toplumu birebir organizmayla aynı görmediğini de gösterir. Fârâbî Toplum (“sosyoloji”) İlmi'ne (el-'Ilmu'l-Medeniyyu) iradî davranışları araştırma görevi yükler. Toplumda bireylerin davranışları, meslekleri ve faaliyetlerinin tabii değil, iradî olduğunu savunur.

9. Fârâbî'ye göre insan, toplumsal hayatında toplumla ve hiyerarşik yapıdaki konumuyla bütünleşme çabasını sürdürdüğü ölçüde ve sürekli bir toplumsallaşma süreci içinde toplumsal görevlerini, gerek kendi sosyal statüsünde üzerine düşen rolleri yerine getirmek ve gerekse diğer insanlarla ortak olan hususlarda üzerine düşeni yapmak suretiyle mutluluğu elde eder.

10. Fârâbî, toplumsal farklılaşma, etkileşim, bağ, uyum, uzlaşma ve bütünleşme konularında ilk başkana merkezî bir yer verir. Toplumda uyum son tahlilde ilk başkanın

görevidir. İlk başkan, toplumun bütün unsurlarını, birey ve gruplarını, kendi mertebe ve derecelerine, farklı statü ve pozisyonlarına göre konumlandırır; toplumu hiyerarşik temelde düzenler, organize eder ve sistemleştirir. İlk Başkan, grupları (et-tavâif) ve her grubun her bireyini uygun oldukları mertebeye göre düzenler ve bütünleştirir.

11. Fârâbî, eserlerinde toplumu izah etme çabasındaki günümüz toplum teorilerine benzer teorileri zikretmesiyle de dikkati çeker. Örneğin sözleşmecî toplum teorileri, çatışmacı toplum teorileri, bütünleşmecî toplum teorileri bu çerçevede zikre değerdir.

12. Fârâbî'nin toplum görüşü, başta İbn Haldun olmak üzere kendisinden sonraki toplum teorisyenlerini o teorisyenlerin kendisini aşmalarını sağlayacak şekilde etkilemiş, toplum biliminin müstakil bir bilim olarak gelişimine önemli katkılar getirmiştir.

KAYNAKÇA

- Aydın, Hasan. "Dinî-Felsefî Temelleri Işığında Fârâbî'nin Eğitim Ütopyası". *Kelam Araştırmaları* 8/1 (2010): 123-150.
- Aydın, Mehmet. "Farabî'nin Siyasî Düşüncesinde Sa'âdet Kavramı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXI (1976): 303-311.
- Aydın, Yaşar. "Fârâbî'nin Siyaset Felsefesinde 'İlk Başkan (er-Reîs el-Evvel)' Kavramı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (1987): 291-302.
- Çelikkol, Suat. "Farabî'nin Toplum Görüşü". *Bilimname* XIX/2 (2010): 99-115.
- Dağ, Mehmet. "Fârâbî'nin İki Yapıtı". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14-15 (2003): 17-87.
- Davis, Winston. "Sosyoloji: Sociology of Religion". *The Encyclopedia of Religion*. Ed. Mircea Eliade. c. 13, 393-402. New York: Macmillan Publishing Company, 1987.
- Davis, Winston. "Din Sosyolojisi". *Din, Toplum ve Kültür*. Haz. Ali Coşkun, 77-100. İstanbul: İz Yayınları, 2005.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. *Alfarabi's Philosophy of Plato and Aristotle*. İng. trc: Muhsin Mahdi. New York: The Free Press of Glencoe, 1962.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. *Fusûlun Munteze'a*. Thk. Fevzi Mitri Neccar. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1971.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. *İhsâu'l-Ulûm*. Trc. Ahmet Ateş. Ankara: MEB Yayınları, 1990.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. *Kitâbu'l-Mille*. thk. Muhsin Mehdî. 2. Baskı. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1991.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. *Arâu Ehli'l-Medîneti'l-Fâdila*. Nşr. Ali Bû Melham. Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1995.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. *es-Siyâsetu'l-Medeniyye*. Nşr. Ali Bû Melham. Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1995.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. *Tahsîlu's-Saâde*. Nşr. Ali Bû Melham. Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1995.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. *İhsâ'u'l-'Ulûm*. Nşr. Ali Bû Melham. Beyrut: Dâr ve Mektebetu'l-Hilâl, 1996.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. "Risâletu'l-Hurûf". Erişim: 15 Eylül 2014. <http://www.muslimphilosophy.com/#people>.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. *el-Medînetu'l-Fâdila*. Trc. Nafiz Danışman. Ankara: MEB. Yayınları, 2001.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. "Kitâbü'l-Mille". Trc. Fatih Toktaş. *Divan Dergisi*. 12 (2002): 258-273.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. *Fusulu'l-Medenî*. Trc. Mehmet Aydın - M. Rami Ayas. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1980.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. "Erdemli Şehir Halkının Görüşleri". *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. Trc. Mahmut Kaya. 139-150. İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. "Astroloji Hakkında Doğru ve Yanlış Bilgiler". *İslam Filozoflarından Felsefe Metinleri*. Trc. Mahmut Kaya. 139-150. İstanbul: Klasik Yayınları, 2003.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. "Tenbîh 'alâ Sebîli's-Sa'âde (Mutluluk Yoluna Yönelme). *Fârâbî'nin İki Eseri*, çev ve ed.: Hanifi Özcan. 159-190. İstanbul: İFAV. Yayınları, 2005.

- Fârâbî, Ebû Nasr el-. "Fusûlü'l-Medenî". *Fârâbî'nin İki Eseri*. Trc. ve Ed. Hanifi Özcan. 45-138. İstanbul: İFAV. Yayınları, 2005.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. *Kitâbu'l-Huruf: Harfler Kitabı*. trc. Ömer Türker. İstanbul: Litera, 2008.
- Fârâbî, Ebû Nasr el-. *es-Siyâsetu'l Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcûdât*. Trc. Mehmet S. Aydın - Abdülkadir Şener - M. Rami Ayas. 2. Baskı. İstanbul: Büyüyen Ay Yayınları, 2012.
- İbn Bâcce. *Tedbîru'l-Mutavahhid*. 2. Baskı. Thk. Macid Fahri. Beyrut: ts., 1991.
- İbn Haldun. *Mukaddime*. thk. Derviş el-Cüveydî. 2. Baskı. Beyrut: el-Mektebetu'l-Asriyye, 1996.
- Karlığa, Bekir. "Medeniyet Düşünürü Farabi". *Bilgeler Zirvesi*. Ed. Ejder Okumuş. 1. Cilt. Eskişehir: Eskişehir 2014 Kültür Başkenti Ajansı, 2014.
- Korkut, Şenol. *Farabi'nin Siyaset Felsefesinin Temel Problemleri ve Kökenleri*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, 2005.
- Korkut, Şenol. "İbn Haldûn'un "es-Siyâsetu'l-Medeniyye" Teorisini Eleştirisi". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 15 (2006): 115-140.
- Mücahid, Huriye Tefvik. *Fârâbî'den Abduh'a Siyasî Düşünce*. trc. Vecdi Akyüz. İstanbul: İz Yayınları, 1995.
- Okumuş, Ejder. "Medînenen Medeniyete Fârâbî'de 'Sosyoloji Öncesi Sosyoloji'", *Medeniyet Düşünürü Fârâbî Uluslararası Sempozyum Bildirileri* (Eskişehir, 13-15 Kasım 2014). Ed. Ejder Okumuş - İlyas Burak. 127-195. Eskişehir 2013 Kültür Başkenti Ajansı, 2015.
- Okumuş, Ejder. "Fârâbî'nin Medeniyet Sosyolojisine Katkıları". *Diyanet İlmî Dergi* 52/3 (2016): 11-30.
- Okumuş, Ejder. *Osmanlı'nın Gözüyle İbn Haldun*. 3. Baskı, İstanbul: İz Yayınları, 2017.
- Okumuş, Ejder. *Din Sosyolojisi*. Ankara: Maarif Mektepleri, 2018.
- Okumuş, Ejder. "Fârâbî Felsefesinde Toplumsal Kavramlar: Bir Başlangıç Çalışması". *Beytulhikme*. 15 Ocak 2018, <http://www.beytulhikme.org/SonSayi.aspx.8/2>, 2018: 841-858.
- Okumuş, Ejder. "Fârâbî'nin Din Sosyolojisine Katkıları-Bir Giriş Denemesi-". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*. Erişim: 30 Aralık 2018, <http://dergipark.gov.tr/daad>. Aralık. 18/3, 2018: 9-30.
- Siddiqi, Ahmed Ali. *Politics, Religion, and Philosophy in Al-Farabi's Book of Religion*. Y.Lisans Tezi, the University of Texas, Austin, 2014.
- Talbi, Ammar et-. "Al-Farabi's Doctrine of Education: Between Philosophy and Sociological Theory". Erişim: 12 Ekim 2014. <http://www.muslimheritage.com/article/al-farabis-doctrine-education-between-philosophy-and-sociological-theory#sec2>.
- Toktaş, Fatih. "Fârâbî'nin Kitâbü'l-Mille Adli Eserinin Takdim ve Çevirisi". *Divan Dergisi* 12/1 (2002): 258-273.
- Yavuz, Sefer. "Tipolojik Yaklaşım ve İbn Haldun ile Farabi'nin Toplum Görüşleri Üzerine". *Dini Araştırmalar* 17/44 (2014): 95-120.
- Yıldız, Mustafa. *Fârâbî'nin Toplum ve Devlet Görüşü*. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2009.
- Yıldız, Mustafa. "Farabi'de Dil-Mantık ve Kültür". *Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (2012): 93-120.

